

УДК 130.3:355

С. С. Семенов, О. В. Громико, С. А. Фалько

ГРОМАДЯНСЬКІ СВОБОДИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ: ПОСИЛЕНА НЕОБХІДНІСТЬ ТА КОМПЕНСАЦІЯ ОБМЕЖЕНЬ

Зроблено спробу розглянути коло актуальних проблем, пов'язаних з обмеженням загальнолюдських свобод військовослужбовця, і визначити наявні важелі для компенсації цих втрат з метою підвищення його громадянського статусу.

Ключові слова: права людини, громадянські свободи, військовослужбовець.

Постановка проблеми. Свобода у простому розумінні – це відсутність будь-яких утисків і перешкод, що обмежують життєдіяльність людини або людської спільноти. Філософський зміст цієї дефініції найбільш доступно, на нашу думку, розтлумачено двома великими митцями – І. Кантом і Л. Толстим. Згідно з баченням І. Канта сама по собі людина вільна; у разі включення ж у систему залежності вона тією чи іншою мірою втрачає свободу [2]. Поглиблюючи цю тезу, Л. Толстой зазначив, що коли ми розглядаємо людину одну, без причетності її до всього оточуючого, то кожна дія її видається нам вільною. Але якщо ми бачимо хоч будь-яку причетність людини до того, що її оточує, якщо ми бачимо зв'язок її з чим би то не було – з іншою людиною, яка розмовляє з нею, з книгою, котру вона читає, з працею, якою вона зайнята, навіть з повітрям навколо неї, зі світлом навіть, що падає на оточуючі її предмети, – ми бачимо, що кожна з цих умов має на неї вплив і керує хоча б однією стороною її діяльності. І настільки, наскільки ми бачимо її впливи, – висновує російський письменник і філософ, – настільки зменшується наше уявлення про її свободу і збільшується уявлення про необхідність, якій вона підлягає [4].

Таким чином “свобода” – поняття умовне, відносне. Абсолютної свободи практично не буває. Вона існує тільки всередині якихось меж, рамок, кордонів, бо людина у своїх помислах і діях, спираючись на пізнання об'єктивної реальності, на усвідомлення її неминучої необхідності, завжди підпадає під вплив зовнішнього світу – законів природи і суспільства, а ще керується розумом, сигналами своєї совісті, власним “моральним компасом”. Певна свобода кожної людини тоді має сенс, коли нею не створюються незручності, не завдається шкода правам і свободам існуючої особи, життєво важливим інтересам суспільства та держави у цілому. Це

аксіома. Далі у цій статті в одному контексті з поняттям “свободи людини” інколи вжитиметься й поняття “права людини”. На подібне ототожнювання у деяких випадках цих двох питань “дає згоду” правознавча наука.

Відомо, що найбільш вільним і незалежним можна відчувати себе у приватному житті, а як член суспільства максимум реальних громадянських свобод отримувати в умовах розвинутої демократії. А втім, навіть у демократичному суспільстві є сфера життєдіяльності, де особистість перебуває, так би мовити, “у полоні посиленої необхідності”, зазнаючи суттєвих обмежень її загально визнаних прав і свобод. Одна з таких сфер – військова служба. При цьому зауважимо: людина у погонах втрачає частину своїх свобод або добровільно (коли служить в армії за найманням, за контрактом), або примусово (коли відбуває службу згідно з військовим обов'язком). У самому армійському середовищі є три види обмежень прав і свобод його мешканців – загальні, посадові і спеціальні. Перші стосуються всіх без винятку військовослужбовців, другі різняться залежно від займаних ними посад, треті мають місце під час виконання особливих завдань (несення вартової, внутрішньої, гарнізонної та патрульної служби, бойове чергування або ведення бойових дій). У одружених офіцерів, прапорщиків та солдатів-контрактників у певному життєвому дискомфорті, пов'язаному з їх професійною несвободою, часто перебувають і члени сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теоретичні джерела, що вплинули на формування загальної ідеї цього дослідження, представлені працями В. Пашинського, Ю. Мигачева, В. Демехіна, Ю. Дерюгіна, О. Нездолі та деяких інших науковців. Розробляючи проблему, автори спирались на відповідні положення міжнародно-правових

актів стосовно прав та свобод людини, Конституції України, законів України з військових та інших питань, статутів Збройних Сил України.

Мета статті – з'ясувати, яких загальних громадянських свобод позбавляється військовослужбовець і чи використані у нашій державі всі наявні важелі для компенсації цих втрат або обмежень.

Виклад основного матеріалу. У соціальній філософії та конституційному праві здебільшого склалася традиція поділу громадянських свобод на три основні групи: 1) особисті; 2) політичні; 3) соціально-економічні свободи. Остання група включає також і культурні свободи людини. Така класифікація у цілому прийнятна і для військовослужбовців [3].

Отже, перейдемо до розв'язання поставлених дослідницьких завдань у контексті кожної зазначеної групи свобод.

Особисті свободи військовослужбовця – це його природні атрибути, невід'ємні потреби і запити, дії як громадянина. Вони дають можливість для забезпечення всебічного фізичного і морально-психологічного (духовного) розвитку індивіда. Взятши за основу запропоновану Ю. Замошкіним [1] градацію приватного життя людини, визначимо в його царині основні сфери, де яскраво даються взнаки автономія і свобода будь-якої особистості.

Це, по-перше, сфера внутрішнього світу. У ній, як ніде, проявляється суверенітет людини стосовно її думок і почуттів, тобто вільно думати так чи інакше. Вірити в щось або не вірити, генерувати ті чи інші почуття, мати право самій вирішувати, кому і якою мірою повідомляти чи не повідомляти про свої думки, вірування, емоції, робити чи не робити їх предметом громадського розголосу. Із внутрішнім світом особистості взаємопов'язана й організація її дозвілля, захоплення улюбленими заняттями або так званим “хобі”.

По-друге, сфера міжособистого спілкування. Людина вільна, керуючись покликом свого серця і власним розсудом, будувати міжособисті стосунки, вирішувати, кого любити або не любити, з ким входити у дружні чи інтимні взаємини, а з ким ні, і навіть кого цуратися. Сюди ж можна віднести застосування за своїм розсудом певної мови для спілкування, свободу на листування, ведення телефонних розмов тощо.

По-третє, сфера задоволення матеріальних, біологічних потреб. Кожен має повну свободу

на рішення й ідеї щодо особистого або сімейного споживання тих чи інших предметів і послуг, ведення домашнього господарства (домоведення), а також на вибір місця свого мешкання, вільне пересування у межах держави та виїзд за кордон.

По-четверте, сфера майнових відносин або приватної власності. У цій сфері людина самостійно розпоряджається своїм майном, усім тим, чим вона безпосередньо володіє, за власним бажанням може здійснити будь-яку комерційну операцію тощо.

Цілком зрозуміло, що все перераховане – це ідеальний варіант. Насправді ж специфіка армійської служби, а отже, і чинне законодавство обмежують деякі особисті свободи військовослужбовців. Значних витрат у цьому плані зазнають усі без винятку категорії військовослужбовців, а особливо військовослужбовці строкової служби. Так, в армії суттєво змінюється співвідношення офіційних і не офіційних стосунків на користь перших. Зарегламентований, занадто контрольований з боку командирів та начальників і переважно колективний спосіб буття не надає простору для вільної поведінки, заважає усамітненню особи тощо. Якщо за умов цивільного життя людина сама визначає просторово-часові параметри своєї життєвої активності, то в армійському середовищі людські можливості практично обмежені “особистим часом”, який, до того ж, змістовно також чітко регламентується. У цивільному середовищі зазвичай можна змінити коло спілкування, розвивати відносини з керівництвом, тим чи іншим колективом. В армії ж здійснити таке практично неможливо, адже командирів, як і колектив, до якого потрапляє той, хто прибув, не вибирають. У військовій життєдіяльності зменшується кількість розмов на вільну тему, не завжди є можливість для заняття улюбленою справою, для інтелектуального розвитку індивіда, для задоволення релігійних потреб, відправлення церковних обрядів віруючими особами. Для армії характерною є одноманітність розпорядку дня, зовнішнього вигляду, мови, форм звертання і навіть харчування. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України встановлює, що військовослужбовці строкової служби у вільний від занять, робіт час мають право вільно пересуватися лише по території військової частини, а у разі отримання звільнення – у межах гарнізону. Виїзд офіцерів,

прапорщиків, солдатів, що проходять службу за контрактом, за межі гарнізону, здійснюється виключно з дозволу командира. Військовослужбовці, які є носіями державної таємниці, не можуть самостійно залишити територію України, адже для цього потрібне рішення відповідного державного органу. У військовослужбовців-строковиків зведена нанівець свобода у сфері приватної власності, на період служби практично припиняються очні сімейні взаємовідносини тощо.

Як відомо, вітчизняним законодавством передбачено для членів армійських колективів деякі компенсації та пільги за особливий характер військової служби. Однак сьогодні, коли неухильно здійснюються демократизація та гуманізація як загальносуспільного та внутрішньоармійського життя, цього, мабуть, замало. Держава, військове керівництво не використовують усіх наявних можливостей для зняття певних, на наш погляд, штучно створених перешкод, утисків на шляху реального забезпечення особистих прав і свобод військовослужбовців. При цьому вважаємо, що необхідно зупинитися на двох важливих питаннях.

Перше питання стосується повної відмови від окремих негативних традицій, відміни негласних правил з ознаками явного тоталітаризму, що сьогодні офіційно діють майже у кожній військовій частині. Наприклад, з перших днів перебування в армії для новоприбулих, насамперед, командним складом створюються посилені пресинг, максимум труднощів, обтяжливих і навіть принизливих ситуацій. Подібне, за словами командирів і начальників різного рівня, здійснюється заради одного: “щоб ні для кого служба медом не здавалася”, щоб солдат став покірним гвинтиком єдиного військового механізму. Звідси нерідко замість організації швидкого і предметного засвоєння бійцями професійних навичок, навчання їх належним чином конкретній військовій справі на перший план виносяться виконання другорядних і навіть просто абсурдних завдань, пов’язаних з нескінченною муштрою, зубрінням статутів, інструкцій та інших документів, чорновими господарськими роботами тощо. Якщо бути відвертим, то на фізичне завантаження воїна, як кажуть, “під самий край”, на створення передумов для утвердження його без правового становища, пригнічення волі працює на повні оберти щоденно від підйому до відбою не тільки офіційно, але й не офіційно “армійська

машина”, у тому числі й окремі види славнозвісного інституту “дівщини”, які, по суті, є віддзеркаленням мініатюри загальної картини сурових формальних відносин у військовому соціумі, правда, у більш викривленому, гіпертрофованому вигляді.

Безумовно, підтверджена вимогливість, міцна дисципліна, беззастережна покора, сумлінне виконання наказів – це невід’ємні атрибути будь-якої армії. Проте у перебігу чіткого статутного життя солдат повинен мати більше віддушину для відпочинку, самостійного вибору форм організації свого дозвілля, для усамітнення, якісного, різноманітного харчування, взагалі для отримання якомога більше позитивних емоцій тощо. Слід урахувати закритість, ізольованість армійського середовища, частіше дозволяти військовослужбовцю-строковику залишати межі військової частини для помірного спілкування із зовнішнім світом. У зв’язку з цим потребує перегляду порядок надання солдатам звільнень, відпустки. Скажімо, в ізраїльській армії два рази на місяць практикується короткочасне відлучення солдата додому за умови, якщо він старанно несе службу. Можливо, щось подібне варто запровадити й у нашому війську.

Друге важливе питання. Якщо проаналізувати вітчизняний та зарубіжний досвід, то можна зробити висновок, що в Україні на обмеження особистих свобод військовослужбовців суттєво впливає також існуюча система комплектування армії, зокрема внутрішніх військ. Наше своєрідне ноу-хау, коли солдата направляють служити якомога далі від домівки, майже не практикується у країнах Західної Європи. Навпаки, там переважає служба за місцем або неподалік постійного мешкання родини військовослужбовця, що дозволяє йому спілкуватися періодично зі своєю сім’єю, друзями, давніми знайомими.

Не завадило б створенню більш-менш домашньої обстановки у наших військових частинах і комплектування армійських структур за схемою “вчорашній шкільний клас – сьогоднішній взвод або відділення”. Як відомо, військо Німеччини навіть під час Другої світової війни чітко функціонувало за подібною схемою. Це логічно, ефективно і гуманно. Адже люди давно один до одного звикли, кожен розуміє іншого з півслова, між ними панують взаємодопомога, психологічна підтримка і т. ін. Певну оздоровчу течію в

“розкріпачення” внутрішнього світу військової особистості може внести і практика поповнення армійських підрозділів новобранцями з одного населеного пункту або регіону.

Тепер у контексті загального й особливого розглянемо другу важливу групу громадянських свобод. Політичні свободи людини – це її бажання і можливості безперешкодно здійснювати національний вибір та вибір форм влади у державі, брати участь в управлінні державними та місцевими справами, у діяльності тих чи інших партій, громадських організацій, у суспільних процесах, що мають, насамперед, політичні спрямування тощо.

Фундаментальною політичною свободою в Україні є свобода формування громадянами владних структур різного рівня. Вона, своєю чергою, має два прояви: право кожного самостійно вільно обирати інших і право кожного особисто балотуватися на будь-яку виборну посаду. Ніхто не може вказувати, а тим більше примушувати громадянина до участі у таких виборах та до конкретного волевиявлення на них. Це ж стосується вільного обговорення передвиборних програм кандидатів (партій, блоків), особистих, ділових та політичних якостей висуванців на владний олімп, ведення агітації “за” або “проти” них. Без усіляких перешкод кожен громадянин має також доступ до зайняття посад державних службовців на конкурсній основі.

Чинна Конституція гарантує суверенну участь співвітчизників у всеукраїнських та місцевих референдумах, у проведенні мирних, у тому числі протестних зібрань, мітингів, демонстрацій, вуличних походів, пікетів.

У структурі політичних свобод важливе місце посідають свобода слова, свобода критики, будь-кого і будь-чого, звернення громадян до відповідних органів і посадових осіб зі скаргами, заявами, пропозиціями тощо.

Політичними свободами певною мірою користуються і військовослужбовці. Однак узятий ще з перших кроків розбудови незалежної української держави курс на деполітизацію та департизацію армії забороняє військовим бути членами будь-яких політичних партій, організацій чи рухів, устанавлює особливості реалізації ними окремих виборчих прав. Конституцією України взагалі не допускаються створення і діяльність організаційних структур політичних партій у військових формуваннях. А відповідно до

законів “Про вибори народних депутатів України” та “Про вибори Президента України” військовослужбовці не можуть бути офіційними спостерігачами, довіреними особами, уповноваженими представниками кандидата на пост Президента, кандидатів у народні депутати. Безпосередньо у військових частинах під час будь-яких виборів не створюються виборчі дільниці й обмежується передвиборна агітація. Голосування особовим складом здійснюється разом із цивільними виборцями на звичайних дільницях у населених пунктах, у яких або поблизу яких дислокуються армійські формування. Забороняється відвідування військових частин окремими кандидатами на пост Президента України, кандидатами у депутати чи їх довіреними або уповноваженими особами, при цьому зустрічі перелічених осіб із виборцями організуються відповідною окружною виборчою комісією спільно з командиром військової частини з обов’язковим повідомленням усіх претендентів на виборні посади або їхніх довірених уповноважених представників.

В армійських колективах забороняється також збирання підписів на підтримку того чи іншого кандидата на пост Президента України або для висловлювання таким чином особистої думки будь-якого іншого політично значущого питання. Слід зауважити, що скористатися правом відповідного підпису військовослужбовець може за межами військової частини, але така можливість є не в кожного. Часто-густо її немає у військовослужбовців строкової служби, які порівняно з іншими категоріями військових практично обмежені у вільних відносинах із зовнішнім середовищем, із цивільним населенням.

Хоча у законодавчих актах України чітко не встановлена заборона на участь членів військових колективів поза місцем їхньої служби у зібраннях, мітингах, демонстраціях, окрім страйків, солдати-строковики також здебільше бувають відсторонені від здійснення цього виду свободи знову ж таки із зазначеної вище причини. Обмежена політична діяльність у війську, без сумніву, виводить її з-під впливу різних партій, робить армію політично нейтральною, гарантує стабільність конституційного ладу в Україні. Це яскраво засвідчили події, пов’язані з розв’язанням політичних криз під час виборів Президента України у 2004 р. і розпуском Верховної Ради України у 2007 р. мирним шляхом.

Разом з тим у процесі проведення нинішньої військової реформи необхідно розробити і запровадити у практику дієві механізми щодо реалізації таких політичних свобод військовослужбовця, як свобода на оскарження неправомірних дій посадових та інших осіб. Не є таємницею, що діюча в армії система чиношанування дозволяє, в основному, командирам і начальникам критикувати своїх підлеглих. А ось висловлювання критичних зауважень “з низу” на адресу старших за званням і посадою зазвичай сприймаються як “замах” на авторитет командира (начальника). Або, скажімо, чому б не переглянути за деякими позиціями встановлену невідомо коли та внесену до Статуту Збройних Сил України заборону на подання військовослужбовцями скарг під час бойового чергування, перебування у строю, у варті, добовому наряді, а також під час занять? Адже несвоєчасна передача інформації, що міститься у скарзі, посадовій особі або компетентному органу інколи може “дорого коштувати” як заявнику, так і армії в цілому.

Нарешті, звернемося до останньої групи свобод. Аналіз соціально-економічних та культурних свобод засвідчує, що вони є основою економічної і духовної незалежності людини. Адже саме ці свободи визначають загальні умови її соціального життя: забезпечення житлом, опанування необхідних знань, вибір за власним бажанням професії (виконуваної роботи), заняття підприємницькою діяльністю, отримання оплати за працю, часу для відпочинку, соціального страхування, лікування, оздоровлення, пенсійного забезпечення тощо. Громадяни у разі порушення їхніх прав у сфері професійної діяльності не мають заборон на мирні протестні акції, у тому числі у вигляді страйку.

Культурні свободи людини характеризуються самостійним задоволенням нею різноманітних культурних потреб, засвоєнням і використанням певних духовних цінностей, участю їх у подальшому розвитку через особисту художню, літературну, технічну, наукову творчість.

Вітчизняним законодавством надано військовослужбовцям більшість свобод стосовно до цієї групи. Абсолютній забороні підлягає лише заняття підприємством, організація страйків та участь у них захисників Вітчизни з метою відновлення порушених професійних прав. Правда, у реальному житті члени армійських колективів нерідко стикаються й з іншими обмеженнями своїх

соціально-економічних свобод (ненормованим характером праці, побутовою необлаштованістю, наявними небезпеками для здоров'я і життя тощо). Незважаючи на те, що держава гарантує військовослужбовцям матеріальний рівень, який стимулює зацікавленість громадян України у армійській службі, до належного соціального захисту наших воїнів ще далеко. Особливо це стосується грошового забезпечення військовослужбовців внутрішніх військ МВС України, розміри якого сьогодні є найнижчими серед цивілізованих країн світу. Стає системою неприйнятна практика щодо тимчасового призупинення у процесі прийняття Верховною Радою України Держбюджету на той чи інший рік чинних законодавчих актів, якими встановлено низку пільг для військовослужбовців. Надзвичайно болючим і складним питанням для багатьох офіцерів, прапорщиків, солдатів-контрактників та військових пенсіонерів залишається квартирне питання, тобто отримання за рахунок держави житла.

Ось тільки деякі авторські пропозиції щодо зняття наявних “больових точок” у цій групі свобод. Так, в умовах, коли не вдається в централізованому порядку прискорити темпи будівництва житла для військовослужбовців, мабуть, доцільно перейти до виплати їм гідних грошових компенсацій, спрямованих на самостійне вирішення квартирних питань. Якщо ж є можливість забезпечити ту чи іншу особу за місцем служби житлом, то спочатку, на нашу думку, воно повинно мати статус відомчої або службової квартири і лише після певного періоду перебування людини в армії переходить у власність квартиронаймача. Це дозволить стимулювати бездоганну довгострокову професійну діяльність членів військових колективів, позбавитися плінності кадрів і не розтринькувати державні кошти.

Прагнення можновладців до створення найближчим часом в Україні повністю професійної армії ставить на порядок денний проблему посиленого соціального захисту не тільки тих, хто служить за контрактом, але й членів їхніх сімей. Мова йде, насамперед, про надання роботи дружинам, певних пільг дітям військовослужбовців під час вступу до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів тощо.

Автори статті цілком підтримують науковців, законодавців і військових фахівців, які пропонують у зв'язку зі структурною

перебудовою армії, постійним скороченням чисельності Збройних Сил України й з урахуванням характеру професійної діяльності встановити законом право на отримання військової пенсії не за 25, а за 15 років вислуги, а статус ветерана надавати не за 25, а за 20 років безперервної служби в армії. Важливо також законодавчо закріпити гарантії для офіцера, прапорщика, солдата-контрактника, кожен з яких підпадає під скорочення штатів, у стислі строки здобути цивільну спеціальність через перепрофілювання, перекваліфікацію тощо і право на першочергове працевлаштування. Від цього значно виграють не тільки достроково звільнені з військової служби, але й держава, бо для останньої дисциплінований, відповідальний, технічно підготовлений, компетентний в управлінських справах спеціаліст є благо, а не тягар.

Треба на державному рівні кардинально змінити ставлення до людей, чия трудова біографія, як кажуть, “від дзвоника до дзвоника” була пов’язана з військом. Зараз питання соціального захисту ветеранів армії розподілені по багатьох міністерствах і відомствах. Одні установи займаються пенсійним забезпеченням, другі – наданням відповідних пільг, треті – вирішенням житлових проблем тощо. А чи не краще було б створити окреме Міністерство у справах ветеранів військової служби, яке б усебічно опікувалося цим? Подібна самостійна структура діє, наприклад у США, і діє результативно.

Своєрідною компенсацією заборони на участь військових у масових протестних акціях у вигляді страйків могло б стати запровадження в армійських колективах примирливих (захисних) процедур, у тому числі й відповідних комісій, створених на паритетних умовах, до компетенції яких входили б розв’язання суперечливих ситуацій у сфері військової праці, нейтралізація різноманітних чинників, які перешкоджають ефективній службовій діяльності, та ін.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, варто зазначити, що специфіка армійської служби об’єктивно вимагає не тільки певних обмежень свобод людини у погонах, але й солідної компенсації втраченої нею незалежності, пом’якшення встановлених заборон у

самостійному вирішенні тих чи інших життєво важливих потреб і запитів. Адже згідно з європейськими мірками військовослужбовець – це загалом повноправний громадянин у військовій формі, який виступає або має виступати у трьох іпостасях, а саме як:

1) вільна біосоціальна істота з особистою гідністю та наданими їй загальнолюдськими правами і свободами;

2) свідомий член суспільства, який бере активну участь у формуванні його демократичних засад, з почуттям високої відповідальності завжди зіставляє свої помисли і практичні дії з інтересами інших громадян;

3) боєздатний воїн, надійний захисник Вітчизни, що вбачає у військовій службі своє професійне призначення та духовне покликання і готовий стійко переносити всі складнощі армійського буття, у будь-який момент добровільно ризикувати особистим здоров’ям і життям заради суспільних цінностей.

З урахуванням зазначеного у статті зроблено спробу розглянути коло актуальних проблем, пов’язаних з обмеженням загальнолюдських свобод військовослужбовця, і запропонувати авторське бачення реальних можливостей для подальшого підвищення його громадянського статусу.

Список використаних джерел

1. Замошкин, Ю. А. Частная жизнь, частный интерес, частная собственность [Текст] / Ю. А. Замошкин // Вопросы философии. – 1991. – № 1. – С. 8–13; № 2. – С. 3–12.

2. Кант, И. Критика чистого разума : 6 ч. в 6 т. [Текст] / И. Кант. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 118–341.

3. Пашинський, В. Конституційні права військовослужбовців: класифікація та обмеження [Текст] / В. Пашинський // Право України. – 2006. – № 1. – С. 65–69.

4. Толстой, Л. Н. Война и мир. Эпилог [Текст] / Л. Н. Толстой // Собр. соч. в 12 т. – М. : Правда, 1984. – Т. 6. – С. 243–354.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2013 р.

Рецензент – доктор військових наук, професор О. М. Шмаков, Академія внутрішніх військ МВС України, Харків, Україна.